

PATAKI KATALIN
 FORRÁSOK, KUTAK, FALAK
 A HATVANI KAPUCINUS KOLOSTOR KERTJÉNEK NYOMAI*

KISS ISTVÁN PÉTER EMLÉKÉRE

Bevezetés

Miközben a Magyar Királyság területén alapított kapucinus kolostorok átfogó építés- és művészettörténeti feldolgozása ugyan még várat magára, addig a magyar, szlovák és horvát nyelvű szakirodalom már számos tanulmányt és monográfiát szentelt az egyes kolostoroknak és különösen azok épületegyütteseinek.¹ Ennek köszönhetően számos olyan részletet ismerünk, amelyek a 17. és 18. század folyamán alapított kolostorok évtizedeken át épülő templomaival és rendházaival organikus egységet alkotó és azokkal együtt formálódó kertek kialakulásának, funkcionális differenciálódásának folyamatába engednek bepillantást. Annak ellenére, hogy egy-egy kolostortelek kijelölése vagy az építéstörténeti adatok ismertetése kapcsán rendszerint a kertekre vonatkozó információk is felbukkannak a szakirodalomban, ezek többnyire perifériális adalékok maradnak az épületekre koncentrált narratívákban, amelyek között az összefüggések és kapcsolatok feltárása eddig még nem történt meg.² A jelenlegi tanulmány ezt a hiányt igyekszik betölteni egy esettanulmány segítségével: a hatvani kolostorkert kialakulásának folyamatát követve és más kolostorok példáival összevetve vizsgálja a kapucinusok telekválasztási és kertkialakítási gyakorlatának jellegzetes mintázatait, valamint a telek kijelölése körüli események részletes bemutatása révén arra hívja fel a figyelmet, hogy a ké-

sőbbi haszonkertek kialakítására is alkalmas telek (vagy telkek) megszerzése a kolostoralapító szerzetesek számára rendkívül fontos kérdés volt. A kert folyamatos fejlődése, egyre sokrétűbb hasznosítása és bővítése pedig az építkezésekkel párhuzamosan kibontakozó, jelentős anyagi és emberi erőforrások mozgósítását igényelte a rendtől. A hatvani kapucinus kert történetének rekonstruálása lehetővé teszi a haszonkert belső differenciálódásának, azaz a különféle haszonkerti egységek különválásának és az ornamentális és rekreációs elemek megjelenésének nyomon követését.

A kolostori kertek tipologizálásának lehetőségei és határai

Fatsar Kristóf *Magyarországi barokk kertművészet* című könyvében, a rendházak kertjeinek szentelt fejezetben, több szempontot is számba vesz a kolostori kertek lehetséges tipologizálásával kapcsolatban. Véleménye szerint a városi és vidéki kolostorok kertjei között jellemző különbségek nem mutathatók ki; az adott kerteket elsősorban az illető szerzetesrend, illetve azon belül is az egyes rendházak gazdagsága, a kertekkel kapcsolatos igény- és szokásrendszere határozta meg. Míg a remeterendek esetében, elsősorban a kamalduli kolostorok vizsgálata során a díszkertek kialakításának meglehetősen konzekvensen és egységesen követett mintáira mutat rá, a kapucinusok kapcsán csak a máriabesnyői kolostor teraszos kialakítású „függökertecskéiről” tesz említést, a rend további kolostoraival való összevetés nélkül.³

Fatsar különbséget tesz a díszítő, illetve közösségi funkciót ellátó kertek és a rendházak szükségleteinek ellátására kialakított haszonkertek között,⁴ ugyanakkor a haszonkertek általános tárgyalásakor azok díszkerti jellegű kialakításának lehetőségére is felhívja a figyelmet, megállapítva, hogy „[a] lényegi különbség, amely a haszonkertet ornamentálissá teszi az, hogy a tábláknak szegélygyásai vannak, esetleg alaprajzuk is változatos, de mindenképpen szabályos módon kialakított. [...] A gyümölcsösök a boszorkéknak, a konyhakerti táblák pedig a partereknek feleltethetőek meg és a gyakorlatban helyettesítették is ezeket a díszkerti elemeket.”⁵

Fatsar Kristóf megállapításait a továbbiakban is érdemes szem előtt tartanunk, mivel a kapucinus kolostorok esetében elsősorban haszonkertekről beszélhetünk, amint azt Walther Hümmerrich a rajnavideki kapucinus provincia kolostorainak építészeti jellemzőit vizsgáló, rendkívül részletes adattárat és

* A tanulmány megírására a mainzi Leibniz Institut für Europäische Geschichte ösztöndíj-számbát volt lehetőségem. Köszönettel tartozom Vargi Kálmánnak, aki felhívta figyelmemet a hatvani kapucinusokhoz kapcsolódó gazdag forrásanyagra és Bernát testvéremnek, világos és érthető támaszomnak, aki mind a kapucinusok mőri levéltárában, mind a távolból segítségemre és támogatására munkámat. Hálás vagyok H. Szilasi Ágostának, aki a Hatvani Lajos Múzeum igazgatójaként lehetővé tette számomra, hogy a mindennapi teendők mellett a kutatómunkámat is kellő figyelmet fordíthassak és évek óta gondja van arra, hogy a munkám eredményei nyilvánosságra jussanak. A latin nyelvű források feldolgozásához nyújtott segítségért Bujtás Annának és Jónás Imre Máténak tartozom köszönettel.

1. A mőri, budai, pozsonyi, tatari és hatvani kapucinus kolostorok látképeit, alaprajzait és egyéb képi ábrázolásait közli LÓVÉ 1994: 517–538. Egy lehetséges átfogó vizsgálat vázlata, amely az egyes rendházakra vonatkozó szakirodalomról is áttekintést nyújt KISS 2009: 12–30. Az egyes kolostorokról 2009 óta újabb tanulmányok jelentek meg: Máriabesnyőről: VARGA 2011, FARBARY-FARBARYNÉ DEKLAVA 2011: 367–378, Hatvanról: PATAKI 2011: 161–176, Pécseről: SÍPTÁR 2009: 189–195, a mőri és bodajki rendházakról: SÍPTÁR 2015: 195–212. A szlovákiai – bazsini (Pezinok), pozsonyi (Bratislava) és holicai (Hollé) – kolostorokról több tanulmány jelent meg egy doc. Mgr. Ladislav Tkáčik, PhD. által vezetett szlovák kutatócsoport által elnyert pályázat eredményeként, 2014 és 2016 között. A „Szlovákiai kapucinus építészeti fenomenológiája és kultúrtörténete” (Fenomenológia kapucinskej architektúry a kultúrne dejiny Slovenska) című projekt kapcsán megjelent publikációk bibliográfiái adatairól és a bazsini kolostor egyidejűleg zajló felújításáról tájékozódhat a következő weboldalak: <https://www.poradex.sk/ak/prehľad-projektov/kega/8545> és <http://www.projektpezinok.com/> (utolsó letöltés: 2018. április 28.). A horvát nyelvű szakirodalom átfogó ismertetését nyújtja Josipa Alvi *Slikarstvo XVII i XVIII stoljeća u kapucinskim crkvama u samostanima u Hrvatskoj* című, 2015-ben megvédett doktori disszertációja, amely elsősorban a horvátországi kapucinus kolostorok és templomok 17. és 18. századi festményeinek ikonográfiájára és kultúrtörténeti elemzésére koncentrált, de egyúttal a horvátországi kapucinusok itáliai, stájerországi és osztrák-magyar provinciákkal fennartott kapcsolatát és a helyi lakosság körében végzett passzívációs tevékenységük reprezentációját is vizsgálja. A doktori értekezés angol nyelvű összefoglalója és teljes szövege online elérhető: <http://darhiv.fgk.unizg.hr/ai/epint/8231/>.

2. Egy figyelemre méltó kísérlet SÍPTÁR 2015: 200, 28. lábjegyzet.

3. FATSAR 2008: 32.

4. FATSAR 2008: 31.

5. FATSAR 2008: 33.

gazdag képanyagot bemutató könyvében megállapítja. Hümmereich egy rövid alfejezetet szentel a kolostorok kertjeinek, amelyben arra a megállapításra jut, hogy a kertek mérete és funkcionális differenciáltsága is erősen változó lehetett. A városokban létrejött kolostorok is rendelkeztek tekintélyes méretű telekkel, mint például a speyeri kolostor, ahol még halastó számára is volt hely, de a nagyobb városokban, így például Frankfurtban, erősen korlátok közé is szoríthatott a terület esetleges kiterjesztése és egy nagyobb kert kialakítása. A városi kolostorok esetében elsősorban a saját, azonnali felhasználásra szánt vagy nehezen tartósítható konyhakerti növények termesztése volt a kert elsődleges funkciója, de emellett bogyós gyümölcsök, gyümölcsfák és gyógynövények termesztésére is akadt példa a rajnavidéki rendtartományban. A külvárosokban vagy vidéki területeken felépített kolostorok általában nagyobb méretű telkeken jöttek létre, ahol a haszonkerti funkciók mellett a rekreációt segítő díszkertek kialakításához is elegendő tér állt a szerzetesek rendelkezésére. A kertek közvetlen építészeti környezetét általában gazdasági épületek, műhelyek, istállók és cselédlakok alkották. Itt volt a pestisház is, mely Hümmereich megállapítása szerint nem a pestis során ápolt betegek elszállításának helye volt, hanem a betegeket gondozó és ezáltal fertőzésveszélynek kitett szerzetesek elkülönített lakhelyeként szolgált. A kutak és napórák egyszerre töltöttek be praktikus funkciót a kapucinus kertekben és szolgálták azok díszítőelemeként, a rajnai provincia esetében azonban hiányoztak a kis kerti házikók és az időnként azokhoz kapcsolódó tekepálya, amelyek a dél-, illetve délnyugat-német kolostorokban időnként előfordultak. Ez a regionális különbség abból adódhatott, hogy a pihenéssel és játékkal kapcsolatos tevékenységek megítélése rendtartományként eltérő lehetett⁶

Az osztrák-magyar kapucinus provincia, amelyhez a magyarországi kolostorok is tartoztak, még nem képezte hasonlóan alapos tanulmány tárgyát, így a többi rendtartománnyal való összehasonlításokra is csak korlátozott mértékben van lehetőség. Arra a kérdésre vonatkozóan azonban, hogy a magyarországi kolostorépületek alaprajzai a központi, azaz a római anyakolostor, más itáliai rendházak vagy a szomszédos cseh, illetve osztrák rendtartományok építészeti mintáinak hatását tükrözik-e, Kerny Terézia egyértelműen az ausztriai, elsősorban a bécsújhelyi kolostor mintaadó szerepét állapította meg. Jóllehet a többnyire fallal körülvett kapucinus telkekről készült alaprajzok a kertek tekintetében is fontos forrásokként szolgálhatnak, figyelembe kell vennünk, hogy a kolostorkertek funkcionális tagoltsága és „többrétegűsége” csak korlátozott mértékben olvasható le róluk és hasonló általános érvényű megállapításokhoz a narratív források széles körű vizsgálata és összevetése lenne szükséges. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a magyarországi kolostorok térkialakítási mintái nemcsak az épületek, hanem az udvarok és kertek tekintetében is hasonló előképeket követtek. Ugyanakkor a magyarországi kolostorok lehetséges egymásra hatását

sem hagyhatjuk figyelmen kívül: a hatvani rendház egy alapítási lánc köztes láncszemét is képezi, mivel első szerzetesei a Budai kolostorból érkeztek 1729-ben, valamint 1763-ban, a máriabesnyői rendház alapításakor pedig már a hatvani kapucinusok közül kerültek ki az első áttelepülő szerzetesek. Így, számos más tényező – rendtartományi minták, földesúri-patrónusi támogatás hatása, vidéki és városi környezet sajátosságai, terepviszonyok stb. – mellett, az alapításban résztvevő, többnyire földrajzilag is a legközelebb eső kolostor hatásának vizsgálata is lehetővé válik.

Telekhatárok – egykor és ma

Az egykori kapucinus kolostorok telekhatárai – és az általuk körülfogott egykori kertek – városképi elemként mára nagyrészt érzékelhetetlenné váltak: felaprózódtak, részben vagy egészben beépítésre kerültek, falaik és növényállományuk elpusztult, és a település-szerkezetre gyakorolt hatásuk nyomai már csak légifelvételeken vagy térképeken fedezhetőek fel, különösen, ha a kolostor már II. József idején, azaz az 1780-as években feloszlásra került.

A hatvani kolostor, melynek falmaradványai a jelenlegi városháza épületében még fellelhetőek, jelentős méretű területet birtokolt a város központjában, és a török kori végvárból mezővárossá alakuló település telekszerkezetének egyik meghatározó elemként befolyásolta annak alakulását. A kapucinusok 1729-ben érkeztek Hatvanba, a mezőváros akkori földesura, Stahrenberg Gundacker Tamás hívására. A kolostor és temploma 1736-ra készült el és mintegy ötven éven át volt jelen a település életében, mígnem 1787-ben, II. József rendeletére feloszlásra került. A kolostort és templomát 1796-ban sóházzá alakították, az egykori kert felaprózódása valószínűleg ekkor vette kezdetét.⁸ A kolostortelek északkeleti határa a mostani Iskola utca déli, azaz az iskolával szemközti oldalával esett egybe, ahol a házak falai és pincéi feltehetően még a rendház gazdasági épületeinek maradványait őrzik. A Hunyadi téren, a Tűzoltóság garázsépülete és a piac melletti házsor hátsó kertjei mentén azonosíthatjuk az egykori telekhatár vonalát. Itt a kert kerítésének falmaradványai még helyenként fellelhetőek. A kolostor délkeleti fala a piac parkolóján át, a Kossuth Lajos utca házai mögötti kertek mentén és a volt városi könyvtár épületének udvarán át húzódtott, végül a telek négyszöge a Városháza főtéri homlokzatának vonalával zárult.⁹

Amennyiben lehetőségük nyílt rá, a kapucinusok már az alapításkor igyekeztek arról gondoskodni, hogy a leendő rendház telkének mérete és természeti adottságai alkalmasak legyenek a kolostor szükségleteit ellátó haszonkert számára is. Így például az 1696-ban létrejött móri kolostor telkének kiválasztásakor szempontként merült fel, hogy az a falu templomától távolabbi helyen legyen – a szomszédos völgyben –, ahol nagyméretű kert is kialakítható.¹⁰ A pécsi rendház alapításakor, 1698-ban, Radanay Mátyás pécsi püspök jóváhagyásával, Máthai Visa János kanonok a kapucinusoknak adományozott területet több, egymás mellett fekvő telek egyesítésével hozta létre: egy, a pá-

⁸ A hatvani kolostor építéstörténetéről és kertjének kialakításáról érintőlegesen: PAVONI 2011: 166, 172. A sóházzá való átalakítás terveit lásd: MNI, QI, T 62 1195/1-5.

⁹ SÍPTÁR 2009: 190.

¹⁰ SÍPTÁR 2015: 197–200.

⁶ HÜMMERICH 1987: 139–143.

⁷ KERNY 2009: 15.

1. kép A kolostor területének vetülete a modern kori épületeken, Google Maps, Flatvan szatellit térképe. [Hozzáírás: 2017. május 18.]

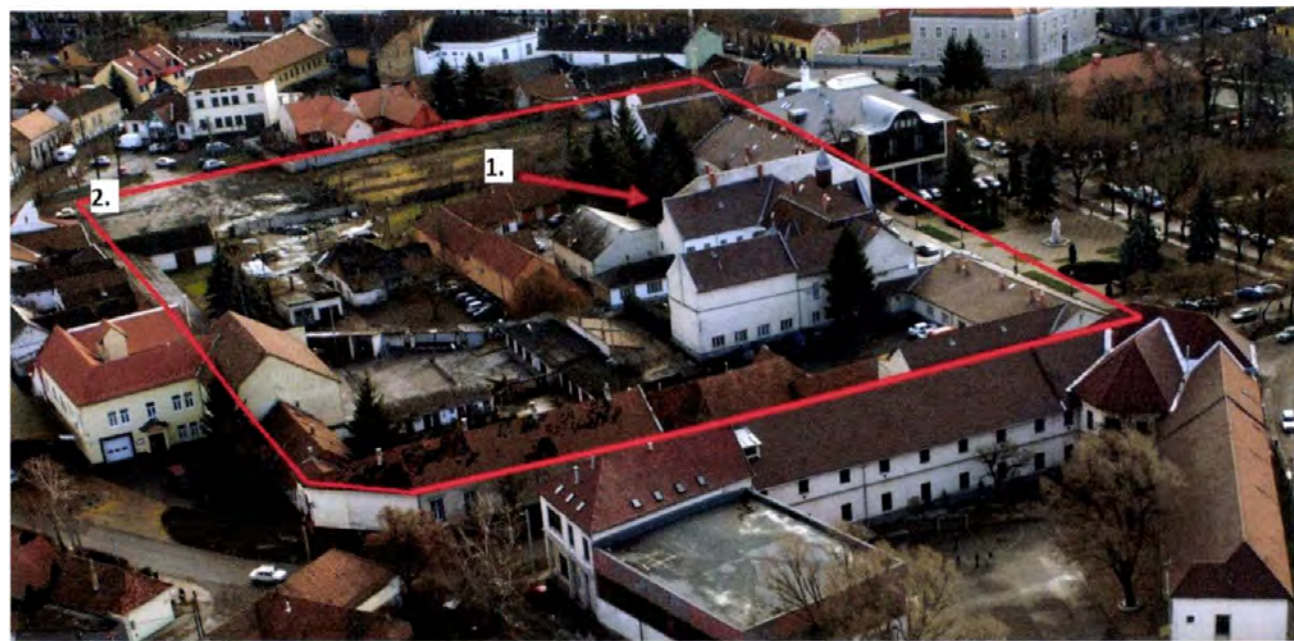

2. kép Az egykori kolostortelek a 19. század második felében. Hatvani Lajos Múzeális Gyűjtemény, Történeti Gyűjtemény, Doklimentum Múzeum

losok által birtokolt nagyméretű lakóház telkét vonta össze egy jelentős méretű kerttel rendelkező, a Máthai Visa család – talán személy szerint épp a kanonok – birtokában lévő ingatlannal.¹¹

Ennél jelentősen hosszadalmasabb és nehezebb volt a budai kolostor telkének (mai Fő utca 30–32.) egyesítése.¹² A kapucinusok Buda visszafoglalása után, 1688-ban kapták meg

Tojgun pasa dzsámiját, amelyet ténylegesen csak 1692-ben vehettek használatba.¹³ Miután kápolnává alakították a török mecsetet, mellette és körülötte virágoskertet alakítottak ki, a kápolna mögötti területen pedig veteményeskertje volt a kolostornak.¹⁴ Ez utóbbi, már a Várhegy lejtőjén fekvő területet, az 1690-es években még a mai Iskola utca folytatása választotta el

3. kép Légi fotó az egykori hatvani kapucinus kolostor helyéről a Városháza épületével, 2009

1. Az egykori kolostorepület 2. A 4–6 képen látható falmaradvány helye (fotó: H. Szabó Sándor) Hatvani Lajos Múzeális Gyűjtemény, Fotótár, Adattár fotók, 2010.2.8.

11. MADAS 1979: 246–249; SÜLE 1991: 190. Rendkívül részletes irodalmi áttekintést nyújt és a telek későbbi beépítésére vonatkozóan is adatokkal szolgál: SPTÁR 2009: 190–193.
12. A budai kapucinusok kertjeiről is információkkal szolgál egy a kolostort valószínűleg az 1773-as átépítés után megörökítő látkép, amelynek reprodukcióját közli: KOSÁRY 1975: 37. 6. kép, egy szintén 1773 körül készült alaprajz, melynek reprodukcióját közli: TALLÓS 1989: 34. és egy térkép: Raports Plan von der Vestung (!) Ofen pro Anno 1763 [Budapest tüképeinek katalógusa 320], 1763, BUI. XV.16.a.203/cop1 (színes másolat). Az eredeti kéziratos térkép a becsi Hadilevéltárban (C. V. No. 11), Ofen) és a Hadtörténeli Térképtárban (egyik szerzője Stol, Anton) található. Az utóbbi jelzése: Hadtört. Térképtár 671h.965 (eredeti színes másolat).

a kápolna telkétől. 1698-ban a kolostor engedélyt kapott, hogy az utcát a saját telkébe olvassa és ezáltal lehetővé vált az eredeti telekhatárokon túlnyúló templom- és kolostorépítési munkák

13. SISA 2005: 154.

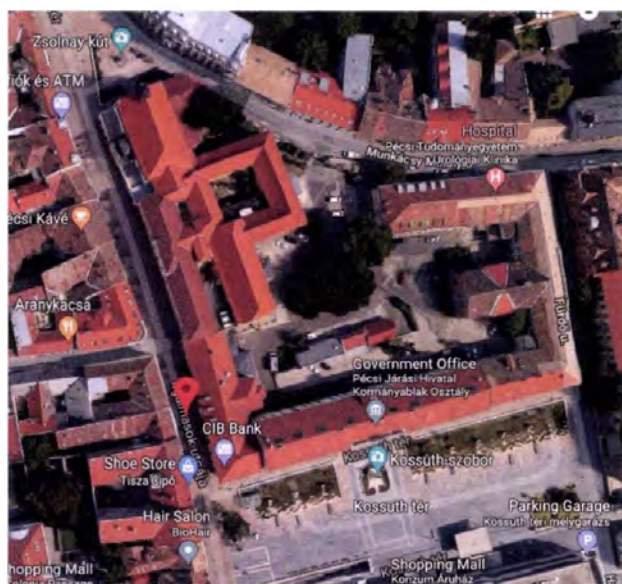
14. VEREBALNO 1927: 9.

4. 5. kép A hatvani Jengyel KGST piac¹⁵ a városközpont udvarában lévő akkori múzeumépület felől, 1990. január 25. Hatvan, Hatvani Lajos Múzeális Gyűjtemény, Fotóár László, 5000. és 5003. (fotó: Rótsodkay Lajosné)

6. kép Az egykori hatvani kapucinus kolostorkert (1990) -ben még látható maradványainak utolsó nyomai a garázsajtó körül, 2011 (fotó: Pataki Katalin)

7. kép Hasonlóan jelentős méretű telek felaprózódására szolgált példát a pécsi kapucinus kolostor, melynek egykori telekhatárai a mai Irgalmasok utcaja, a Széchenyi tér, a Munkácsy Mihály utca, a Fűrész utca és a Kossuth tér mentén húzódtak (Google Maps, Pécs szatellit térképe) | Hozzájárás: 2018. május 3.

megkezdése, így a veteményeskert területének részleges beépítése is.¹⁵ Az egykori mecset déli szomszédságában álló állami sóházat és annak telkét 1702-ben szerezte meg a kolostor, ami az építkezések további kiterjesztését tette lehetővé.¹⁶ Az épületkomplexum e három telek érintkező határait átszelve épült fel: a templomot 1716-ban szentelték fel, a kolostorépület 1717-re készült el. Mindeközben kertjeinek kialakítása is az építkezések előrehaladtán függvényében módosult: a Várhegy lejtőjén lévő kert mérete nagyjából a felére csökkent, a templomtól délre fekvő terület viszont a sóház udvarának a telekbe olvasztása révén egy újabb udvarral bővült, míg a templomtól északra található, a jelenlegi Corvin tér területére eső telekrészen újabb kertet hoztak létre.¹⁷

A felépítendő hatvani kolostor helyét – a budai és pécsi esettől eltérően – nem az alapító jelölte ki. A kolostor háztörténetének részletes beszámolója alapján arra következtethetünk, hogy a kapucinusok jelentős szabadsággal bírtak a terület helyének és méretének meghatározásakor. A háztörténet beszámolója alapján többféle szempont és érv ütközött egymással a tárgyalások során, melyek közül végül a környezet adottságainak figyelembe vétele bizonyult döntő tényezőnek.

„Ezt [ti. a kolostoralapítási szándék királyi jóváhagyásának megszerzését] szerencsésen végezvén kiküldetett Marcianus főtisztelendő atya, innsbrucki definitor, custos, a bécsi kolostor házfőnöke, 1728-ban, Jacobonus bécsi laikus testvérrrel és akkori provinciabeli építésszel a jelenlegi kolostor jövőbeli telkének kiválasztására és határainak kijelölésére, akik, hogy az oly nagy jelentőségű ügyet érettebben tárgyalhassák, Budán maguk mellé vették de Pleiern tekintetes ispán urat. Ó, bárcsak valóban úgy lett volna! Más dolog ugyanis jártasnak lenni a logikában, és más dolog az épületnek alkalmas telekről ítéletet mondani. Így aztán Hatvanba érve, az urak ott további hivatalnokokkal társulva itélkeztek, határoztak, kérdezősködtek, tudakozódtak, szaladgáltak, futkároztak, a város egyik részéből a másikba, egyik szöglettől a másikig, mind a kapucinusok, mind a hivatalnokok, emitt egyik mérőruddal, másik fejszével felszerelve, ez ásóval, az kapával,

15. Budai kapucinus 2016. 12.

16. Uőv.

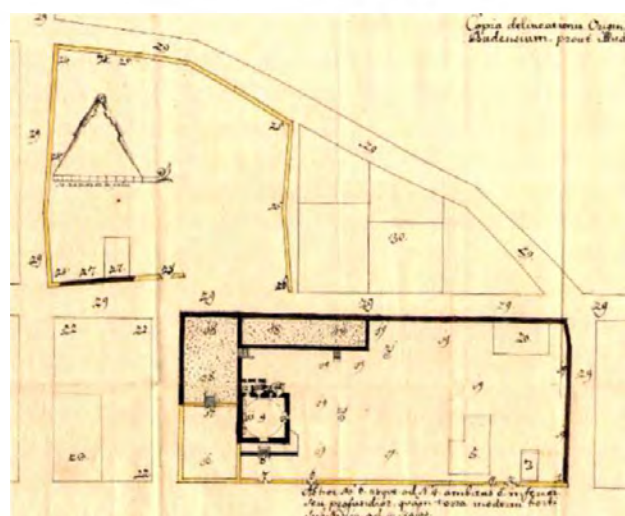
17. SISA 2005. 153.

emez vonalzóval, amaz hosszmérővel; úgy, hogy ha valaki látta volna, azt hihette volna, hogy ők vagy Semiramis függő kertjeit készülnek felépíteni vagy a város összes földjét elhordani.

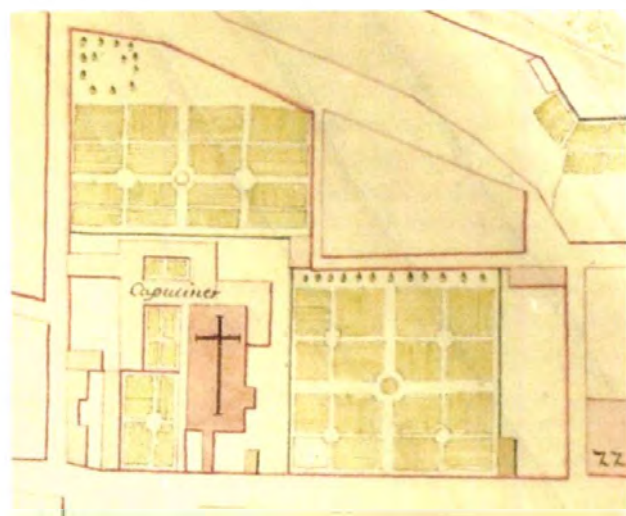
Csakugyan, ahány fej, annyi vélemény volt. Egyik ugyanis egy a Szent Erzsébet kápolnánál lévő helyet javasolt, és jó okkal, ugyanis ez előbb nekünk lett már kérve. Kinek volt ez jó? Tél idején ugyanis sáros időben sem nekünk nincs kedvünk elmenni a lakosokhoz a lelkigyakorlatokat megtartani, sem ők nem tudnak megközelíteni minket. Ez a földesúri allódiumnál választotta ki a telket, a másik a veszedelmes holttestekkel beültetett temetőt mutatta. Végül még a kapucinusok izlése is felszínre tört: tudniillik a Zagyva folyóhoz [akartak letelepedni], hogy a víz a jövőbeli kertet keresztültszelné, és ugyancsak díszére válna.

Ő, dicső matematikusok, akik noha semmiben sem egyeztek, ebben az egyben azonban mindannyian egyet értek: tudniillik azon megállapításban, hogy az egyik 18 drachmát számol, a másik kettő hóján 20-at. Ez a folyó ugyancsak díszes lett volna, amely gyakori áradásaikor sebes hullámaival nemcsak az egész kertet öntötte volna el, hanem a jövőbeli kolostort is hamarosan romba döntötte volna.

Az így elbizonytalanodott és elméjében egészen megzavarodott tanácskozóknak végül Johannes Sebastianus Lamber tekintetes provisor úr kívánt segíteni, aki őket személyesen a kolostor helyére vezetve, egy kísérettel két kútban mutatta be, hogyan szokott a víz az árvizek idején megemelkedni. Az első ugyanis, amely a seborvos háza előtt volt, teljesen megtelt vízzel, a másodikkal azonban, amely a területünk új nagy ka-

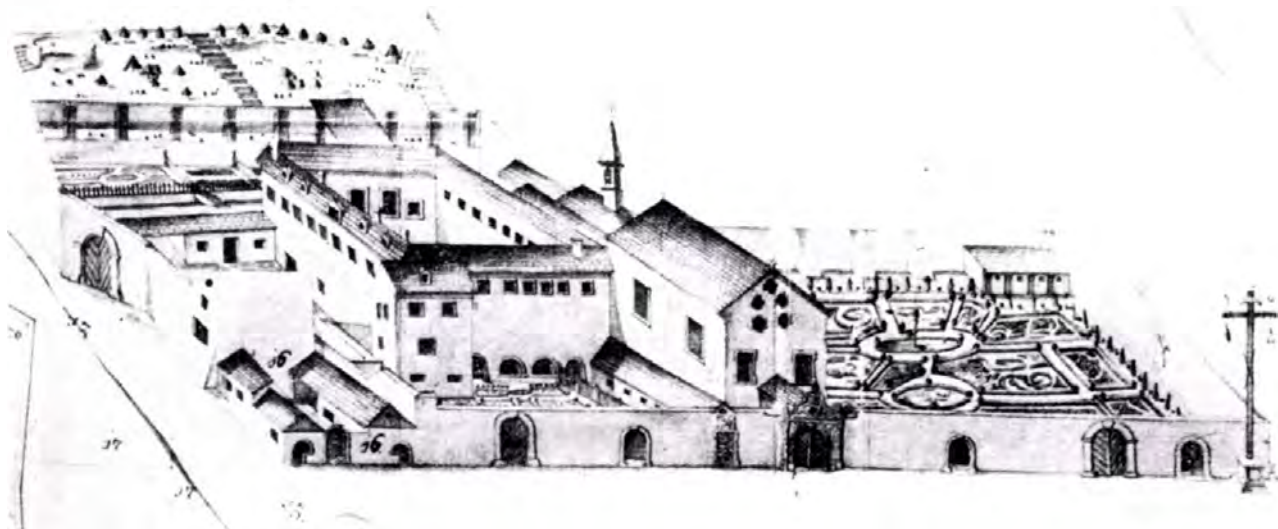

8. kép A budai kapucinusok 1697. október 22-én készített telekrajza
(forrás: Budai Kapucinus 2016. 10.)

9. kép A budai kapucinus kolostor és kertjeinek ábrázolása Buda térképén 1763-ban
(forrás: Raports Plan von der Vestung (!) Ofen pro Anno 1763 [Budapest térképeknek katalógusa (20) jelzet. Bf4. XV.16a.203/cop1 (szemes másolat). Szerző: Salgari de Salger, 1 laval. [részlet] Hungaricana link: <https://maps.hungaricana.hu/hu/Bf4.Terkeptar/327/view/?pgs:1&box=631%2C-6665%2C3483%2C-251>)

Moderna Conventus Budensis Aeterni Capucinorum adhibita fuit Aetna prospectum.

10. kép Kapucinusok Vizivárosi temploma és kolostora a barokk arépités előtti, 1776-1777-ben (kép forrása: KOSÁRY 1975. 37.)

puja előtt volt (amelynek azután felhagytak a használatával [és] a folytonos esőzések miatt végül be lett temetve) alig harmadág ért a víz. Ennek megfelelően, hogy ez a megállapítás még jobban meg legyen erősítve (a kísérlethez, hogy a víz feltört-e) [Lamber] gondoskodott az előbb említett kút szomszédságában lévő fapincében kb. két önyi föld kiásásáról. És miután látták, hogy minden száraz volt, (ennek megfelelően) végül döntöttek és arra a következtetésre jutottak, hogy ez mind közül a legmagasabban lévő és legalkalmasabb hely lesz. Jóllehet ez mind így volt, áradás idején már találtak vizet a pincében, nemcsak bokáig [erőt], de annál magasabbat is.

Tehát ennél a teleknél maradvá és kiválasztva, mit gondolsz, kérlek, mekkora területet kértek a jövőbeli épületnek? Megnondom, de kérlek tartsd vissza a nevetéted, mindössze 49 önyit.

Lám, ennyit ér a bölcsesség tapasztalat nélkül! [...] Ennél sokkal előrelátóbb volt az ügyben az igen tiszteletreméltó Ivo atya, ahogyan fentebb helyen már említettük, aki, amikor kezdeni akarta az építést, nem negyvenkilenc, hanem hosszában száz, széltében pedig ötven önyit kért, amit szerencsésen meg is szerzett.¹⁸

A telekválasztás történetének azon eleme, miszerint a kapucinusok a Zagya folyó mellett, annak két oldalán szándékoztak megtelepedni, nem volt előzmény nélküli a kapucinus kolostorok alapításának történetében. A pécsi kapucinus kolostor telkéről tudható, hogy „déli része nagy, beépítetlen udvart és kertet

alkotott, amelyet kőfal vett körül és benne a rendházat ellátó patak csörgedezett.”¹⁹ Nagyváradon, a Luzsinszky István püspök által kolostorépítés céljaira adományozott, újjvárosi ház és telek 1734-ben tovább bővült Keller János jóvoltából, aki kertjét a rendnek adományozta és ezáltal a terület déli irányban egészen a Pece (Hévíj) patakig terjedt. A nagyváradi kolostor a hatvaninál kevésbé volt szerencsés az árvizek okozta problémák tekintetében: 1749-ben a Pece patak, 1761-ben a Körös és a Pece, 1774 a Körös hatalmas áradásairól és kiöntéseiről tudósítottak háztörténetükben.²⁰

Az első virágoskerttől a körülkerített gyümölcsösig

A hatvani kolostor telkének kijelölése után, 1729 novemberében érkezett meg Hatvanba két kapucinus szerzetes és két laikus testvér, akik decemberben a hadsereg beszállásolására létesített kvártélyházban rendezték be első lakhelyüket. Az épület három szobával, egy konyhával és száz akó bor tárolására alkalmas pincével rendelkezett, udvarán egy katonai konyha állt, amelyhez egy istálló és a hozzá tartozó kocsiszín csatlakozott. A kvártélyházat a szerzetesek hamarosan elkezdték a saját igényeikhez igazítani: ekkor hoztak létre egy kis házikápolnát,²¹ amelyet később a háztörténet tanúsága szerint a kolostortemplom sekrestyéjévé alakítottak át. Ez alapján tehát biztosan tudhatjuk, hogy már az első rezidencia a leendő kolostor telkén, annak későbbi gyümölcsösökterjének területén helyezkedett el, és körülötte jöttek létre a kolostorkert első kezdeményei, melynek kialakítását már a kvártélyház szerzetesi rezidenciává való átépítésével egyidőben megkezdték: a ház ablakai előtt – a budai kolostor kezdeti időszakához hasonlóan – 1730-ban már virágoskert volt, mögötte pedig konyhakertet hoztak létre, amely számára egy új kút is épült, ez lett a későbbiekben kialakított gyümölcsös kútja.²² A virágoskert feltehetően nemcsak az épület külső meg-

18 His itaque feliciter obtentis delegator Ad[modu]m R[evere]ndus P[ater] Marcianus oenipontanus Definitor, Custos ac Guardianus Viennensis Conventus, Anno 1728, cum Fratre Jacobono Viennensi Laico, ac pro tunc provinciae architecto pro deligendo ac excindendo fundo futuri hujus conventus, qui ut maturus rem tanti momenti tractarent, Budā in comitem negotij Sp[ectab]iliss[imum] Dominum de Pleiern assumunt. O utinam tractarent maturus! sed contrarium, contrarius monstravit eventus aliud quippe est occupari cum Phisomorum et Celare, aliud item de apto adificij fundo judicium dare. Hi etenim Hatvanum attingentes, associatis sibi illico caeteris dominy officialibus judicant, djudicant, quaerunt[,] perquirunt, currunt discurrunt Capucini aequae ac officiales ex una parte oppidi ad alteram, ex uno angulo ad alium iste instructus baculo ille securi, hic pala ille hōne, iste amusi ille orgia, ita, ut si spectare licuisset, judicasset profecto eosdem aut hortos pensiles Semiramidis structuros, aut totam oppidi tellurem eversuros. Sane quot capita, tot iudem hic erant Sententiae. Iam enim unus svaserat locum ad Sacellum S. Elisabeth, et merito, hoc enim primum nostrum fuerant postulatum. At quibono? brumali namque] aut lutoso tempore nec nobis ad exhibendā incolis spiritalia obsequia, nec his ad nos patuisset accessus. Hic iste delegit fundum ad alodium Dominale, alter monstravit Caemeterium pestiferorum cadaveribus consutum. Tandem vero et Capucinorum prorupit Sentimentum: videlicet ad Fluvium Zagya, ut amnis hic hortum futurum perfluere, eisdemque ornamentum addere valeret, O praclaros Mathematicos, qui quamquam in omnibus dis reparent in hoc, unice tamen absque defectu conveniebant: quod judicium videlicet, unius drachmas ponderavit 18 alterius vero /ademptis duobus/ 20. addidisset namque hic fluvius ornamentum qui saepius exundis totum quantum hortum suis rapacissimis hūribus non modo occupasset, sed et futuro conventui ruinam proximam minatus fuisse. His itaque perplexis, totaque] mente confusis consiliarijs tandem succurrere volens P[er]j[ur]is D[omi]n[us] Provisor Joannes Sebastianus Lamber, ad praesentem eosdem deducens Monasterij locum, monstravit experientia in duobus fontibus quomodo aqua exundationis tempore accrescere solet. In primo quippe qui ante Chyrugi domum existerat, aqua timebat ad Summum in secundo vero ante modernam majorem arcae nostrae portam /: qui demde relictus continuis pluvys ultimo obrutus fuerat /: vix tertiam partem aqua attigerat. Hoc tamen ut majori adhuc confirmaret testimonio /: ad experiendum, num aqua errumperet /: curavit in ligneo celario praefato fonti vicino ad duas circiter orgias errui terram. Cumque] viderent omnia Sicca fuisse, tandem deviderunt et concluserunt huic omniō elevatissimum, aptissimumque fore locum. Quamquam vero haec ita sint exundationum tempore jam tamen reperimus aquam in cellario non solum ad talos, sed et altius.

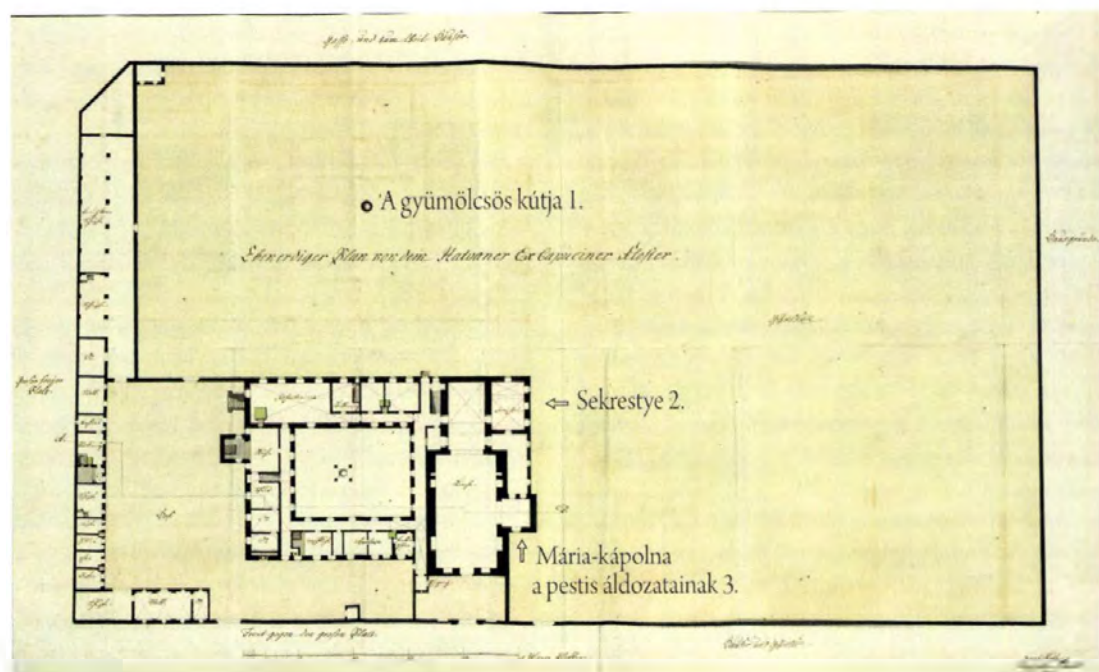
Habito ergo ac electo hoc fundo, quid iudicas, amābo, quantumque] spatij pro futuro postulave, sint aedificio? dicam, sed abstinere risum quaeso, 49. orgias in toto. En tantum valet prudentia sine experientia. Dum non monasterium, sed Carenelli fors domum in Italia aedificare volentes parum de area, minus de horto cogitavere. Longe cautior sane erat hoc in negotio A[d]modum V[enerabilis] P[ater] Ivo quia loci superior, qui dum ordiri vellet structuram, non quadraginta novem, sed in longitudinem 100. in latitudinem vero 50 expetijt orgias, quas et feliciter obtinuit. Conventus Iatvaniensis Archivium 1729–1768 (a továbbiakban CHA) 14–15. A Kapucinus Rend Levéltára. Mór (A háztörténetben kététele oldalszámozás is szerepel, melyek közül a lapok alsó sarkában szereplő nyomtatott számokra hivatkozom.)

19 SIFTÁR 2009: 190. A 129. lábjegyzetben ugyanitt részletesen közli a vonatkozó szakirodalmat is.

20 ÉMÓDI 2006: XI–XIII.

21 Descriptio Residentiae. Exstabat haec domus ut cunq[ue] honesta, et quondam pro Officialibus Compestribus e crudis tegulis a com[m]unitate erecta, sex circiter orgias a Sacristia in pomario moderna. Cubicula habens tria, cameram pro reb[us] culinae unam, nec non celarium urnas Capiens 100. Medium atrij occupavit culina militaris, quam sequebatur stabulum duodecim equis commodum, nec non et curruum conservatorium. CHA 42–43. Haud immemortum molæstarum ad Parochialem quotidie eundo Ecclesiam hucusque perpessurum, ubi saepius per lutum, nivesque, manibus et pedibus per Vallā reptandum erat: tum promissionis Suae limenitiae /: Saepius Sibi ab Eodem ad prandendum invitato /: de erigendo nostro Sacello Domestico factae determinatum ad id opus Commissarium, videlicet A. R. Dominum Vice-Archidiaconum, ac Parochum Kerepessensem Ignatium Tichy de marurandi praefati sacelli negotio stimulat. CHA 45.

22 Praeterea ne Domus prius profana et militaris, nunc autem religiosa penes viam Regiam cuilibet patula foret, ad instantiam V. P. Superioris Dominus provisor eandem ita Sepivit, ut non solum antelenestras hortulo florum, et in fine Residentiae horto Culinae una cum novo-erecto fonte, nunc in pomario existente, gaudere valuerint, verum et advocatis est ex Eisdem morarijs /: ut Frates Separati esse queant /: Residentiam in Sequentem reduxit ordinem. Ex cubiculo prius per P. Superiorem ac Prem Juniperum inhabitato, facta sunt duo. Ex alio itidem duo, una cum ambitu ad Sacellum. Post haec culina cingebatur ex utraque parte una Cellula. Quarum Sinistram, Refectorium, Dextram vero Calefaciebat Cubiculum laicorum. Stabulum pariter ex erudis tegulis structum, mutatum est in duas calefaciendas cellas, nec non in Arculariam et Conservatorium Culinae. Quamquam autem et Sacellum /: priori in Sacristiam mutato /: Quinque orgias auctum /: versoque altariolo vineas versus /: ad Sinistram Ara B. Fidelis, et ad dextram Cathedra ornatum fuerit /: Scaminis per Saeculares factis /: nihil omnis cum ex patena communicare non tam molæstum quia periculosum videretur: requisito per Patrem Superiorem Sp[iritu]ali Domino Regente. Francisco Xaverio Wagenleutner, de ciborio, illius Comes non id ipsum argentum /: quod nunc pro calice ordinariae missae Conventualis deservit /: cum duobus pretiosis palliis absque mora transmisit, verum et AV. P. Constantinus Guardianus ad S. Udalricum Martyrologio cum duobus meditationum libris, nec non et P. Daniel hinc Magnovaradinum pro superiore mutatus tribus partibus R. P.

11. kép A hatvani kapucinus kolostor és templom földszinti alaprajza Joseph Thalherr kamarai mérnök rajza (1796) MNL. OL. T. 62. 1/95/2
1. A kerti kútja 2. Szekrestye 3. Mária-kápolna, a pestis áldozatainak sírja.

jelenését tette szebbé, virágai a dekoratív elemekben még nem bővelkedő kápolna számára is díszként szolgálhattak.

1733-ban, a templom alapozása során egy rendkívül tiszta és hideg vízű, négyszögletes, metszett kövekből készült kútra bukkantak a Szent Antal oltár szögletében, amely a szentély felépülte után is statikai problémák okozója volt.²³

A kolostorkert az 1738–40 közötti pestisjárvány idején számos, a szükségállapothoz adódó funkciót látott el. Mivel a hatvani szerzetesek a kolostor kertjében álló, első lakhelyükként szolgáló házból 1735-ben átköltöztek az új kolostor addigra készen álló traktusaiba, az 1739-ben kitört pestis idején az elhagyott épületet már pestisházként használhatták.²⁴ Mivel a pestisház említése után a háztörténet elsősorban a betegek gondozásában részt vevő papok megbetegedését és halálát írja le,²⁵ Hümmelich megállapítása, miszerint a pestisház elsősorban a szerzetesi közösség saját, karanténszerűen használt épülete volt,²⁶ helytállóan látszik a hatvani kolostor esetében is. A pestis idején vesztette életét a kolostor első, név szerint ismert kertésze, F. Athanasius Ducumburg[ensis], aki valószínűleg a kerti épületben ápolta a megbetegedett Serapion atyát.²⁷ A pestis áldozatául esett szerzeteseket nem az 1737-ben elkészült kriptába, hanem a kert egyik szögletében, közvetlenül a Mária-kápolna mellett temették el.²⁸

A kolostorkert nemcsak a pestisházak és a temetkezés helyeként kapott a mindennapitól eltérő szerepet a járvány idején, hanem mint ideiglenesen kialakított szakrális tér is, később pedig mint a járványról való megemlékezés helye. A budai kolostor esetében Tallós Ödön József a következőket állapította meg: „1738. novemberében pestisjárvány tört ki Budán. [...] A templomokat bezárták, tilos volt az ígéhirdetés, misét mondaní, közös ájtatosságokat végezni csak az utakon, tereken itt-ott felállított oltároknál volt szabad. A kapucinusok a rendház homlokzati kertjében, kb. a mai Fő u. 30. szám előtt állítottak oltárt, s itt naponta miséztek. E helyütt és ennek emlékére Puttinger György vízivárosi nyeregkészítő 1755-ben Szent Sebestyén tiszteletére kápolnát építtetett, melynek bejárata az utcáról a kolostor kökerítéséből nyílt.”²⁹

A járvány elmúltával a szerzetesek hamarosan folytatták kolostoraik és kertjeik további fejlesztését. A hatvani háztörténet 1740-es bejegyzése szerint a szekrestyétől az azzal szemközti falig tartó területen kialakított konyhakert köré vesszőkerítést építettek – mivel ekkor a gyümölcsöst körülvevő falak még nem léteztek.³⁰ A gyümölcsös kert alapjait 1742-ben vetették meg. Ugyanebben az évben a kolostor korábbi szindikusa, Bernardus Anthaller egy száz forint értékű követelés kötelezvényét, amelyet maga behajtani nem tudott, átadta a kapucinusoknak a konyhakert közepén álló kút megépítésére. A kötelezvény pénzre váltása azonban si-

²³ Heriberti Concionatoris nobis deservit, ac succurrit. CHA 50.

²⁴ Invenimnt etenim in emiendis fundamentis in angulo Altaris Sancti Antonij limpidissimum et frigidissimum fontem ex mens ex issis, et quadratis lapidibus, ita ob frigus mirary saepius ascendere debuimnt. Et hic etiam] causa est rupturae Sanctuarj, quae nunc conspicitur. CHA 86.

²⁵ Ióna Julyani virus lethale sentiens ad pristinam nostram / quae loco Lazareti habebatur / se comulsi Revalentiam. CHA 101.

²⁶ CHA 101–102.

²⁷ HÜMMELICH 1987: 141.

²⁸ CHA 102.

²⁹ A Grassante hic peste. P. Hermes Comator. Cong. Hung., E. Illigius Styrensis Laicus, P. Sera-

pium Hungarus, F. Athanasius Ducumburg, Laicus, P. Christianus Palatinus, Laicus, P. Tryphon Hung. cont. Hung., P. Tazianus Erzerstorff Cant. Germ. Hi omnes sepulti iuxta un angule horti, immediate penes Sacellum B. V. et quidem omnes in fumba separata. CHA 251.

³⁰ Balat Kapucinus 2016: 14.

³¹ [...] et hortum Culinae a Sacrista incipiendo directe ad mirum e diametro iam erectum, praecipue episcopi administrato Saepibus munivimus, cum portatum nondum fuerit erectum. CHA 112.

kertelennek bizonyult és a kútépítés költségeit nem tudta az adományból finanszírozni a kolostor.³¹

1744-ben, miután a provinciális és egyéb vendégek fogadására alkalmas szobák elkészültek, a provinciális látogatást tett a kolostorban. A gyümölcsösökteret látva dühösen kérdőre vonta a kolostor gvardiánját a terület mérete miatt. A koldulórend szabályai utközőnek tekintette, hogy a gyümölcsös túlnyúlik a kolostor alapterületén, annak kerítéssel való körülvételét pedig különösen hivalkodó cselekedetként értékelte. A házfőnök ezzel szemben azzal érvelt, hogy a custodia jóváhagyta a telek méretét, a defnitor maga írta alá a terveket. Továbbá megjegyezte, hogy „jobb az előrelátás, mint a megbánás, amint az az óvári és más esetekben történt, ahol a kegyesen felajánlott területet visszautasították, és most már szívesen fizetnének akár több száz forintot is érte, de hiába.”³²

1745-ben meghalt a hatvani uradalom földesura, a kolostor alapító patrónusa, Starhemberg Gundacker Tamás. Halála előtt azonban még ezer forintot és 15 öl követ adományozott a kolostor kerítésének felépítésére, így a provinciális dorgálásai ellenére tovább folyt a kert kialakítása és körülkerítése. Még ugyanebben az évben elkészült a második kút a kolostornégyszög belső udvarán. Ez azonban nem a kert, hanem elsősorban a mosókonyha és a konyha vízszükségletét biztosította, méghozzá földalatti csöveken keresztül.³³ Starhemberg támogatásának köszönhetően 1747-ben a kolostorkert fala – a tető kivételével – teljesen elkészült, és Ursicinus atya megkezdte a gyümölcsös beültetését. A háztörténet feljegyzése szerint „ha nem hiányoztak volna a segítő kezek, akkor tökéletességre is vitte volna a dolgot, bár így is szép eredményt ért el.”³⁴ Valóban figyelemre méltó, hogy a

hatvani kolostor 1747-ben elkészült kerítése közel egy évtizeddel előzte meg a budai kolostorét, amely csak 1756-ban épült fel a mai Corvin tér területén és a várhegy lejtőjén elhelyezkedő kertek körül.³⁵

1748-ban megtörtént a konyhakert és gyümölcsös sövénykerítéssel való szétválasztása.³⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Ursicinus atya neve ebben az évben még szerepel a hatvani kolostor szerzeteseinek névsorában,³⁷ 1749-től azonban már nem jegyezték fel a nevét a kolostor lakói között.³⁸ Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy Ursicinus atya kifejezetten a gyümölcsös kialakítása miatt érkezett Hatvanba és a munka elvégeztével visszatért korábbi kolostorába, vagy egy másik, szintén a tudását igénylő renkházba költözött tovább. Első pillantásra talán ellentmondásnak tűnik, hogy a hatvani kolostor laikus szerzeteseinek névsorában 1738-tól folyamatosan volt kertész: F. Athanasius Ducumburg[ensis] neve 1736-tól szerepel a laikus testvérek névsorában, 1738-ban jegyezték fel először, hogy a kerttel és pincével kapcsolatos feladatokat is ellátta. 1739-ben ugyancsak ezen minőségben szerepel. Halála után, 1740-től Hieronymus Poystorff[ensis] neve jelenik meg, mint „communit[arius] et hortulanus” és 1742-ig folyamatosan mint kertész szerepel a névsorban. A kertészek ezután is csak néhány (1–4) évet töltöttek egy kolostorban, így életük során egészen eltérő környezeti viszonyok között szerezhettek tapasztalatokat.³⁹ A gyümölcsös telepítése azonban a kolostorokban folyamatosan jelen lévő kertészekénél valószínűleg specializáltabb tudást igényelt, és a rendtartomány – még ha a kert mérete konfliktusokat is szült – egy megfelelő szakértelemmel bíró szerzetes kiküldésével járult hozzá a hatvani kolostorkert fejlesztéséhez.

1751-ben mind a kolostor, mind a konyhakert kútját javították,⁴⁰ 1753-ban pedig, egy reggeli séta alkalmával, Grassalkovich Antal, az új földesúr, több más ügy megtárgyalása mellett, a kolostortelek kibővítésére és a kert körüli kerítés cseréppel való befedésére is ígéretet tett a hatvani házfőnöknek.⁴¹ A gvardián még ugyanebben az évben ismét megjavíttatta mindkét kutat, a konyhába pedig rézcsapokkal ellátott ólomcsöveken át vezetett

31 „ac demum pomary fundamenta jecit. Quamquam autem P. Guardianus sat. institerit, ut et Stabulum cum fornice curaret, ad ipsam tamen minime obtinere potuit. Fons Praeterea cum pristinus noster Syndicus Bernardus Anthaller 100 florenis levandis hic habuisset, qua debitum suum acrivum illosque nullo modo percipere potuerit, datis nobis super hoc obligatoris, eosdem nobis pro fonte aedificando in medio horti culinary cessit. Praementionatus autem Inspector Neszser, accipiens a nobis obligatorias obtulit se praefatos 100 fl. a Provisore hujate, qua debitore exquiraturum. Sicut et post Triduum invitato P. Guardiano ad prandium retulit praefatos summam se iam apud Syndicum deposuisse. Ast mentitus aliud nihil deposuit, quam praedictas obligatorias sicque illusus P. guardianus dum fontem extraxisset, fraudem ejusdem fraude elusit, erogatumque summam pro fonte illo alys rationibus immiscuit.” CHA 117–118.

32 „Postquam ergo hoc anno ex integro parata fuissent cellae Provincialatus ac hospitium videns R. P. provincialis in visitatione amplum pomary Spacium /: ut modo prostat /: totus furibundus Patrem Ivozem hisce affatur: Ad quid tanta amplitudo? ni mihi pomary jam extra fundamenta prostant, a Sacrista immediate e diametro ad alium murum hortum praeccluderem. Item quantus Zelus! ast belle respondit eidem P. Ivo: Non, inquit, sum[que] in Custodia oclusi. Nonne, inquit, subscripsit cum defnitoribus delineationem? Potuerint tunc alias minutias advertere, cur non et hoc? bonum sane responsum melior enim est providentia, quam poenitentia, pro ut factum etiam est Óvári et alibi, ubi spatium gratis oblatum accipere reuerunt, tunc autem etiam aliquot centenis florenis lubentes vellet idipsam exsolvere, sed perperam.” CHA 121 (1744)

Vö. SUPRÁK 2015, 198. A mosonmagyaróvári háztörténet nem a telek kapucinusok által történt visszaütéséről, hanem a szőlőkre kiutalt gabonaház átvételének meghüszüléséről tudósít.

33 „8va Julij etenim Excell[entiss]imus Fundator noster Thomas Gundackerus Comes de Starhemberg Dominium terrestre cum coelesti commutavit. Fortunatus, cum A. R. P. Provincialis eundem praevie adhuc vegetum adeundo eo disposuisset, ut pro terminanda cinctura pomary nobis mille fl: et 15 orgas lapidum benigne resolverit. Quoniam autem et vestium lavatorium, et ipsa culina aquae penuriam hucusque senserat, V. P. Guardianus Sumptibus Conventus centum videlicet et quatuordecim florenis fontem in medio claustris e lapidibus extrui curavit, qui non solum ad praefatum ad lavatorium, verum et ad culinae tum cadum, tum lebetem Subterraneis tubis aquam subministrat.” CHA 125. (1745)

34 „Interea hanc sollemnem (sic!) juciditatem Comitabantur aliae duae, Ima quidem dum 14ta Maj primis plantaretur lapis Ecc[lesi]ae Parochialis in medio muri Sanctuary per Rssmum Dominum Franciscum Kálló abbatem canonicum et Gralem vicarius Ep[iscop]i Vácensis assistentibus eisdem A. R. D. Matthia Qirini Parocho Szilágyiensi et A. R. D. N. N. Parocho Macsiensi. 2da cum non modo pomary nostri cinctura /: praeter mille florenis fundatoris /:

adjunctus 50 ex cassa conventus per P. Guardianum Cornelium ex integro /: tectulo excepto /: perferretur et per Patrem Ursicinum plantari adeo inchoaretur, ut, si manus auxiliares non defuissent, ad perfectionem deductum fuisset, verum etiam quod sequens emanaverit.” CHA 132 (1747)

35 SISA 2005, 153.

36 „Dum autem P. Guardianus sumptibus Conventus hoc anno hortum Culinae a pomario cratibus praecclusisset, ac libros a R. R. Proale missos, et inter benefactores sub anno 1747 notatos compingi curasset item et gradus cellari renovasset, ad Requisitionem Gralis Vicarij Váciensis /: ut patet sub fasci A I /: Administrationem Parochiarum Hévisz et Ecséd assumpsimus” CHA 135 (1748)

37 Neve mindkét évben rögtön a házfőnöké után következnek: „VP. Ursicinus Steinbrückens[is], vicari[us], subm[ag]istr[er]” CHA 131. (1747), 134. (148)

38 CHA 136. (1749)

39 F. Marius Herbipol[ensis] (1743), E. Amadeus Slavus (1744–1746), E. Georgius Neostad[ensis] (1747–1748), F. Conradus Boemus (1749–1753), E. Erhardus Vienn[ensis] (1754), E. Pacificus Silesita (1755), E. Adjutus Passav[ensis] (1756–1757), E. Urbanus Vienn[ensis] (1758), E. Claudianus Lincen[ensis] (1759), F. Pacificus Silesita (1760–1762), E. Romualdus Austriacus (1763), E. Urbanus Vienn[ensis] (1764), E. E. Proculus Salzburg[ensis] (1765–1766), E. Achatius Hoslav[ensis] (1767). CHA 88, 91, 94, 97, 108, 114, 116, 119, 121, 124, 127, 131, 134, 136, 142, 144, 151, 154, 156, 160, 163, 165, 167, 170, 175, 178, 181, 183, 185, 187, 194, 204. Az itt felsorolt nevek felbukkannak – szintén kertészekként – a nagyváradi kolostor lakói között. Vö. EMŐRI 2006, LX–LXXXII.

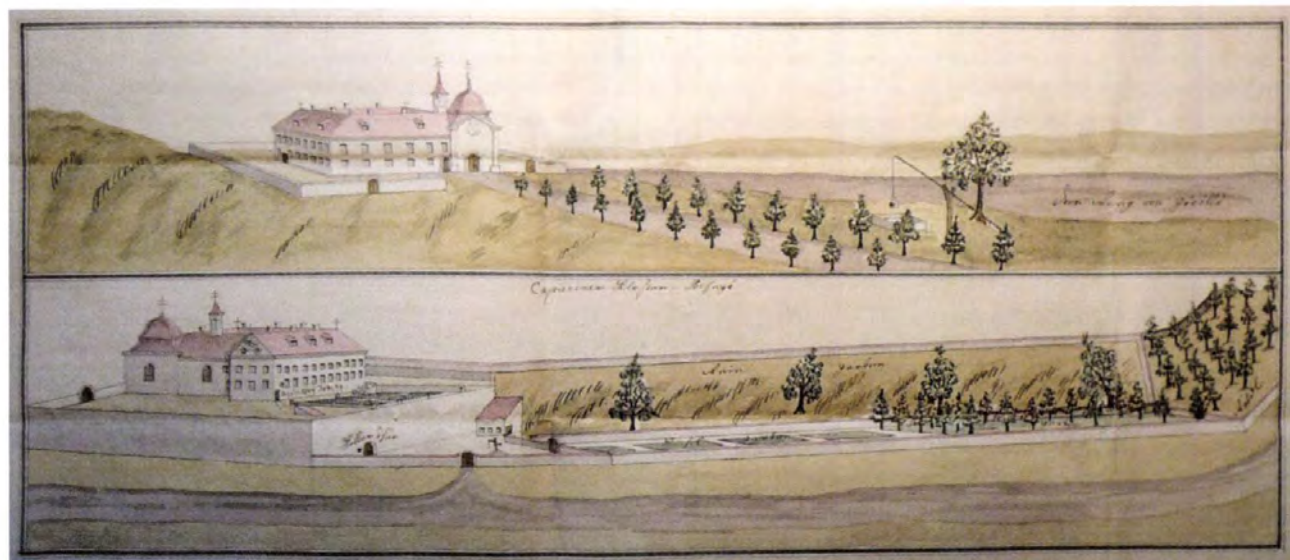
40 „Reparavit et fontes tam Claustris, quam culinary horti.” CHA 145 (1751)

41 CHA 154.

vizet és egy nagy káddal látta el azt.⁴² Ugyanekkor említik először a tekepályát (*sphaeristerium, pyramidarium*) és annak padjait, melyek feltehetően szintén a kertben kaptak helyet.⁴³ A kerítés befedésére és a telek kibővítésére vonatkozó tervek azonban valószínűleg csak ígéretek maradtak. 1754-ben a háztörténet egy rövid megjegyzésben arról tudósít, hogy a korábbi ígéretek még nem valósultak meg és a következő években sincs nyoma a tervek megvalósításának,⁴⁴ csupán annyi tudható, hogy 1756-ban a sekrestye kertjét ráccsal különítették el,⁴⁵ a gyümölcsösbe pedig fügét ültettek.⁴⁶ 1759-ben a Hatvanon átutazó Batthyány Lajos nádor a kastély és a plébániatemplom után a kolostort és annak kertjét is megtekintette, ami a háztörténet tanúsága szerint „nem volt kedve ellen való”.⁴⁷

A kapucinusok tartományfőnöke 1763-ban jelent meg Gö-

dig két kutat ástak a leendő kolostor számára.⁴⁸ Kevesebb mint egy éven belül, 1764. október 25-én már a kolostor harmadik traktusának tetőzetét ácsolták. A budai és hatvani kolostorhoz hasonlóan az ebédlő előtti felső udvarban virágskertet, hátul konyhakertet hoztak létre, a kert középső, meredek részéből fráter Guidó vezetésével teraszosan elrendezett „függőkerteket” alakítottak ki.⁴⁹ A felső kert lett a szőlőhegy, melynek beültetését és művelését mindaddig, míg termést nem hozott, a gróf vállalta magára, 1767-ben pedig a kert szomszédságában egy erdős területet adományozott a kolostornak.⁵⁰ A kert falainak építéséhez részben a lebontott bagi templom szolgáltatott építőanyagot, részben a templom előtti és a kert mögötti domboldalon égett téglákat használtak fel hozzá.⁵¹ Az erdős terület lekerítésére és árokkal való körbevételére már csak Grassalkovich 1771-ben

12. kép Akvarell a máriabesnyői kolostorról
[Provinzarchiv der Kapuziner (Österreich) Stadtrot in Wien, Máriabesnyő] [jelzet nélkül „Ansichtskizzenen, h. 1763”]

döllön, hogy Grassalkovichcsal tárgyaljon és megtekintse a leendő rendháznak szánt telket Máriabesnyőn. A rendház felszenelése és a szerzetesek beiktatása 1763. december 8-án történt meg, majd a százhúsz öl hosszúságú és húsz öl szélességű területet is kijelölték. December 14-én megkezdődött a fák és a bozót kiirtása, majd a lépcsőzetesen kialakítandó területet felszántották és sövénykerítéssel vették körül, az uradalmi jobbágyok pe-

bekövetkezett halála után, 1775-ben került sor. A konyhakert planírozása 1777-re fejeződött be, és a gróf özvegyének támogatásából 1779-re készült el a tomyos keleti zárófaltól induló, a teljes kertet körbefogó zsindeyes téglakerítés.⁵²

A kapucinus rend bécsi rendházának levéltárában maradt fenn egy, a máriabesnyői kolostorról készült kettős látkép.

A kolostort délkelet felől ábrázoló (alsó) látképen szereplő feliratok a kert funkcionálisan elkülönülő egységeit is megneve-

42. 1755-ben a kertből bevezetett víz már azt is lehetővé tette, hogy két fűrdőkádát is használatba vegyék a kolostorban. „A. V. P. Guardianus curavit binos caldos pro habitu suo lotione aliquos pytnas cum infundibulis” CHA 160.

43. „A. V. P. Guardianus partier absoluit cubicula pro peregrinis, ac familia claustrali: reparavit tecta Ecclesiae & Conventus, campanile in turri: fontes item in Claustro, & hortos. In culma curavit tubum plumbeum aereo epistomio, pressuram, & alveum aquarum ex lapide: in exhedra sphaeristerii. seri ☉ in vulgo dicitur: // pyramidarum lignis columnis lapideis substituit” CHA 154.

44. „Excellentissimus Camerae Praeses proutissa anni superioris notitiam implevit” CHA 158.

45. Egy évvel később 1766-ban a sekrestye kertjét is téglafalal vették körül. „Sacristiae Hortum tegulis prudenter circumdant curavit.” CHA 195.

46. „A. V. P. Guardianus semicollapsam S. V. Latrinae marium ex una parte restauravit: hortum Sacristiae clathravit: ficos in hortu majori iniecit.” CHA 163.

47. „Peracta hac adventatione Visitarunt Ecclesiam Parochialem, hunc vestram, quoque Ecclesiam, conventum, hortum, aquae ipsos non displicuerunt.” CHA 171.

48. FARRÁGY 2011: 369, VARGA 2011: 64.

49. BARTAL 1929: 56. A kolostor tizenkét függőkertesével (vagy szintén emlelték rész Grassalkovich 1771-es, Mojzer Miklós által közölt jegyzéke, melyben a gróf a birtokain elvégzett építkezéseket vette számba: „In Besnyő: Capella Lauretana B. Mariae V. et hunc puncta Ecclesia maior, sub titulo Catacumba et Tamilae Chripta, sub Capella vero pro Capucinis altera Ibidem Conventus P. P. Capucinatorum solemnus, cum 12 Hortulis pensilibus, et subterraneis conservatoris Alodio, stabulo, cursu Horto amplo culinari, Vineae laterali et 3. Fontibus ex lapide quadrato erectis, quae omnia constituerunt ad minimum 60 000 [fl.]” MOJZER 1984: 79. Vö. FÁTSÁR 2008: 32-69.

50. BARTAL 1929: 56-57. Az erdővel, a szintén a kolostorhoz tartozó, az út túloldalán elterülő „bucsis” réttel és a Besnyő patak által táplált halastóval kapcsolatban lásd. VARGA 2011: 58. (Halastavár ábrázoló 1763-65 közötti állapotot ábrázoló uradalmi térkép) 64., 68.

51. BARTAL 1929: 57.

52. VARGA 2011: 64.

zik: A templomot és kolostort körülvevő, falon belül található kert feltehetően díszkert volt (nincs külön megnevezése). A legfelső szint alatt fekvő, körülkerített területen a domboldalból pince nyílt, ehhez csatlakozott a konyhakert (*Küchel garten*), a mögöttük emelkedő domboldalon volt a szőlős (*Wein garten*) és az ahhoz csatlakozó faiskola (*Baum garten*), végül a képen már szintén körülkerített erdő (*Wäldl*).

II. József és a kolostorfeloszlatások időszaka

Jóllehet a budai kolostort – számos más kapucinus rendházzal ellentétben – II. József nem oszlatta fel, a Corvin tér területén lévő konyhakertet 1787-ben elvette a rendháztól. A templomtól jobbra és balra található kertfalat még ugyanebben az évben lebontották, és vele együtt megszűnt az 1738-as pestis emléket idéző Szent Sebestyén kápolna is.⁵³

A pécsi kapucinus kolostor épülete és kertje a rendház feloszlatása után az irgalmas rend birtokába került. Az irgalmasok 1795-ben szabadon választhattak a pécsi felosztott kolostor-épületek közül és Riediger Máté pozsonyi perjel kifejezetten a körülkerített kert előnyeit hozta fel a kapucinus zárda melletti legfőbb érvként, mivel az a betegek gyógyulását és a kórház élelmiszerellátását is egyaránt segíthette, a kert végében folyó patak pedig a megfelelő vízellátást biztosította.⁵⁴

A hatvani kolostorban 1787. április 4-én jelentek meg a felosztató biztosok. A lőrinci sóhivatal 1787. decemberében kapott helytartótanácsi utasításnak engedelmességre árverésre bocsátotta a kert bérletét, amelyet az uradalmi tisztartó (*Hofrichter*), Stephanus Tományi évi 41 forintért kapott meg. A kert bérbeadásáról a pesti kerületi adminisztrátúra 1788. április 30-án kelt levelében tájékoztatta a Helytartótanács Egyházügyi bizottságát, amelyhez mellékelte a bérleti szerződés egy példányát is. A szerződés pontjaiból kiderül, hogy a bérlő a fizetendő kamatok (*Pachtzinsen*) mellett magára vállalta az épület és a templom felügyeletét is, így az az egyébként szükséges épületgondnok bérét, amely havonta 9, évente 108 forintot tett volna ki, szintén megspórolta a Vallásalap. A szerződést három évre kötötték, azzal a kitételrel, hogy amennyiben a kolostor vagy templom új funkciót kap és emiatt nem lesz többé szükség felügyeletre, a bérlő az épületben kapott ingyenes lakásra tovább nem tarthat igényt. Ha az új funkció miatt a kertre is szükség lenne, a szerződés érvényét veszti. A bérlőnek évente két részletben kellett megfizetnie a bérleti díjat. Továbbá nem volt szabad a kertben bort és sört árusítani – mint az más nyilvános kertekben (*öffentliche garten*) megesett. Effajta tevékenységet csak a földesúr és a lőrinci sóhivatal engedélyével üzhetett, és akkor is csak a sör-, illetve borkimérés cégérének kiakasztása nélkül. A bérlő köteles volt mindent rendben tartani és ha az épület felügyeletét egyedül nem tudta biztosítani, akkor azzal meg kellett bízni valakit, aki helyettesítette. Ha károkat észlelt, azt azonnal jelentenie kellett a lőrinci sóhivatalnak. A rendelkezés szerint a kertet csak egy évre adták bérbe, de aki az első árveréskor a legtöbbet

ajánlotta érte, az az eredetileg kialakított áron vehette bérbe a további évekre is, ha a bérleti idő lejártakor jó állapotban adta vissza.⁵⁵ Az egyházügyi bizottság 1788. május 24-én tartott ülésén jóváhagyta a bérbeadást és a szerződésben írottakat.⁵⁶

Joseph Thalherr, udvari kamarai építész által készített 1796-os tervrajzai alapján a kolostorépületet sóházzá építették át. Földszinti helyiségeiben a hivatal tisztjei, azaz a mázsálómester (*Salzwäger*), az ellenőr (*Controlor*) és a sóhivatali bevételező (*Einnehmer*) számára alakítottak ki lakásokat. A kolostornegy-szög belső udvarát, a gazdasági épületek által körülfogott udvart és a gyümölcsös területét ugyancsak a hivatalnokok között osztották szét.⁵⁷

Összegzés

Annak ellenére, hogy a hivatalos regulák szerint a kapucinusok nem rendelkeztek földbirtokkal, a kolostoralapításokkor olyan méretű telek kiválasztására törekedtek, amely a kolostor körül haszonkert(ek) létrehozását is lehetővé tette. Az így megszerzett területet, amíg be nem építették, elsősorban konyhakertként hasznosították, de a virágoskert kialakítása is állandó visszatérő eleme volt a megtelepedés kezdeti fázisának. A kolostorépítés előrehaladtával a kert különböző funkciójú – a terület természeti adottságaitól is függő – egységekre különült el, ezek fallal való körülvétele és egymástól való elválasztása rendszerint a kolostor alapítása utáni második-harmadik évtizedre valósult meg.

A kolostorok kertészei néhány évente új kolostorba kerültek, ezáltal különféle természeti adottságokkal bíró környezetben kialakított kertek gondozásában szerezhettek tapasztalatot. A botanikai-kertészeti tudásukra és a növényfajok kolostorok közötti közvetítésében játszott szerepükre vonatkozó információk sajnos nem állnak rendelkezésünkre, de feltételezhető, hogy gyakori költözéseik révén gazdag tapasztalati tudással rendelkeztek. A gyümölcsösök kialakításának valószínűleg külön szakértője volt a renden belül, aki a szerzetes atyák és nem a laikus testvérek közül került ki, ezáltal a kor botanikai-kertészeti irodalmához, intellektuális kapcsolatrendszeréhez is könnyebben hozzáférhetett.

A kertekben kialakított kutak, amelyek helyének kijelölése gyakran már a telek kiválasztásakor megtörtént, mind a kertek, mind a kolostor háztartásának vízellátását biztosították, és a kert öntözése mellett a kolostor higiéniai viszonyainak is (mosás, főzés, tisztálkodás) alapvető előfeltételét jelentették.

Mivel a kapucinus kolostorok kertjei különféle természeti adottságokkal rendelkező területeken jöttek létre, a rendi mintákat nem annyira a kertek formai kialakításában vagy növényállományában érdemes keresnünk, hanem az adaptivitás képességében és gyakorlataiban. A primer források további, szisztematikus feltárása a szerzetesrend kertkialakítási stratégiáinak, a kolostor és környezete közötti (pl. kolostori és uradalmi kertek) kölcsönhatásainak alaposabb vizsgálatát tenné lehetővé.

53 SISA 2005. 154., *Budai Kapucinus* 2016. 14.

54 SCHICK 1912. 17.

55 MNL.OL.C.72.F.539.p.14.

56 MNL.OL.C.72.F.539.p.15.

57 MNL.OL.T.62.1.195./34.

RÖVIDÍTÉSEK

CHA = Conventus Hatvaniensis Archivium ab Anno 1729–1768, A Kapucinus Rend Levéltára, Mór
 MNL OL T = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Tervtár

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALVIŽ, Josipa
 2015 *Slikarstvo XVII. i XVIII. stoljeća u kapucinskim crkvama i samostanima u Hrvatskoj*. [A horvátországi kapucinus templomok és kolostorok 17. és 18. századi festményei] doktori értekezés, Filozofski fakultet u Zagrebu, Department of Art History/Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8231/> [utolsó letöltés: 2018. április 28.].
- Budai Kapucinus
 2016 A Budapesti Alsó-Vízivárosi Árpád-házi Szent Erzsébet Plébánia Hír-Lapja, különszám (szeptember).
- EMÓDI András
 2006 *Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században: 1727–1785*. Egyházmegyei Könyvtár, Nagyvárad–Budapest.
- FARBÁKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla
 2011 *Adalékok a Máriabesnyői kapucinus kolostor történetéhez*. Művészettörténeti Értesítő 60. 2. sz. 367–378.
- FATSAR Kristóf
 2008 *Magyarországi barokk kertművészet*. Helikon, Budapest.
- HÜMMERICH, Walther
 1987 *Anfänge des kapuzinischen Klosterbaues. Untersuchungen zur Kapuzinerarchitektur in den rheinischen Ordensprovinzen*. Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte 58. Selbstverlag der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte, Mainz.
- KERNY Terézia
 2009 *A kapucinus rend működése és építészete Magyarországon*. In: G. MÉRVA Mária (szerk.): A Máriabesnyői Mária Múzeum – Kiállítási katalógus. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 10.) Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 12–30.
- KOSÁRY Domokos (szerk.)
 1975 *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LÖVEI Pál
 1994 *Az óvári kapucinus kolostor és templom*. In: HARIS Andrea (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem 7. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 517–38.
- MADAS József
 1979 *A pécsi volt kapucinus rendház telké*. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 23. (1978), Pécs, 246–49.
- MOJZER Miklós
 1984 *Az idősebb Grassalkovics Antal jegyzéke a birtokain végzett építkezésekről, 1771-ből*. Művészettörténeti Értesítő 33. 1–2. sz. 78–81.
- P. BARTAL Ince
 1929 *Máriabesnyő története*. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, Esztergom.
- SCHICK Jácint
 1912 *A pécsi irgalmasok rendháza és kórháza múltjából*. A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 5. 1–2. sz. 14–20.
- SIPTÁR Dániel
 2009 *A felszabadító háborúk után megtelepedett szerzetesi közösségek a Dél-Dunántúlon*. Függelék: Kapucinus rend – Pécs (Szent Sebestyén) 1698–1789. In: GÖZYI Zoltán – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon: különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Pécsi Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 189–195.

- 2015 *Szerzetesség és búcsújárás a 18. századi Veszprémi Egyházmegye északkeleti részén – a móri kapucinusok és Bodajk kapcsolata.* In: KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Szerzetesrendek a Veszprémi Egyházmegyében: a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai.* Veszprémi Főegyházmegye, Veszprém, 195–212.
- SISA József
2005 *Szent Erzsébet (kapucinus) plébániatemplom.* In: KOLTAI András (szerk.): *A Szent Anna templom és a budai Víziváros katolikus egyházai.* Budapest-Felsővízvárosi Szent Anna Plébánia, Budapest, 153–158.
- SÜLE Tamás
1991 *Az irgalmas rend pécsi kórházának története.* Baranya. Történelmi és Honismereti Folyóirat 4. 1–2. sz. 189–99.
- VARGA Kálmán
2011 *Nagyboldogasszony Bazilika Máriabesnyő (1759–2000).* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest.
- VEREMUND, P. [Schweighardt]
1929 *Emlékkönyv a budai kapucinusrendi zárda és plébániatemplom renoválásának alkalmából.* Kiadja a budapesti II. kerületi kapucinus plébánia egyházközsége, Budapest.

A Fenomenológia kapucínskej architektúry a kultúrne dejiny Slovenska [Szlovákiai kapucinus építészet fenomenológiája és kultúrtörténete] <https://www.portalvs.sk/sk/prehľad-projektov/kega/8545> [utolsó letöltés: 2018. április 28.].

Projekt obnovy a dostavby areálu kapucínskeho kláštora v Pezinku [A bazini kapucinus kolostor rekonstrukciós és épületbővítési projektje] <http://www.projektpezinok.com> [utolsó letöltés: 2018. április 28.].

KATALIN PATAKI THE GARDEN AND WELLS OF THE CAPUCHIN MONASTERY IN HATVAN

The Capuchin Monastery in Hatvan was in use between 1729 and 1787. The traces of the former monastery plot and the remains of the surrounding walls are still visible in the town's current settlement structure. Monks settling in Hatvan set up their initial residence near a small chapel on the outskirts of the town. It had a small flower garden at the front. The monastery, where they moved later, was where the current town hall now stands. It was built in the south-western corner of a large plot in a location which was becoming the new town centre. The monastery's *Historia Domus* describes the methods of outlining the plot, the arguments caused by its size and the various phases of the construction works. It also contains valuable information about the changes in ground-water levels, caused by frequent floods of the river Zagyva, the roles and positions of the wells, as well as the steps of creating the flower gardens, orchards and vegetable gardens.

After the dissolution of the monastery in 1787, decisions had to be made on the future use of the building and the garden. The deeds of surrender reveal the future ownership and use of the garden. Its subdivision into lots, the decay and gradual "disappearance" of the garden walls are also worth being studied, since the inventory and description of the remains can contribute to their more efficient protection.